

KRITIKAI MÓDSZEREK AJÁNLÁSA...

Gion Nándor

I.

Péterfy Jenő művei alapján...

Egy múlt századbeli középiskolai tanár, aki fiatal korában reménytelenül szerelmes volt és rossz verseket írt, a társadami ranglétrán valahol a citoyen és a Bürger között foglalt helyett, kritikai munkásságával sok szép tanulmány tárgya lett. Irodalomtörténeti helye azonban még mindig bizonytalan és talán még jó ideig bizonytalan marad.

II.

... a kritikák írásához.

Eötvös Józsefről szóló tanulmányának rövid bevezetőjében, talán vállalkozásának igazolására — Gyulai és Csengery már megelőzték — Péterfy Jenő egy kérdő mondattal a jeles embereket örökös problémaként említi, akinek megfigyelése „mindig új gyönyörrel, új tanulsággal jár”. A családi zseni szerepébe belefásult „jeles ember” azóta már gyakorlatban is igazolta tételét: probléma lett, sőt már a tétel megfogalmazásakor is probléma volt, akinek művei — a megrendelésre írt színi bírálatok, hangversenykritikák, recenziók, a többnyire ugyancsak megrendelésre készült esszék, tanulmányok — előtt tanácstalanul és nemegyszer bosszankodva álltak a kortársak, és hasonlóképpen a kortársak bűnét jóvátenni igyekvő későbbi értékelői is. Már első műveit, drámabírázatait, Gyulaié mellé állítva, a történeti-dialektikus

szemlélet és a hozzáértő pszichológiai elemzés pozitívumának elismerése mellett, visszalépésnek bélyegzik a tartalmi-társadalmi ítélkezésben megmutatkozó bátortalanságuk és következetlenségük miatt, ahol messze Gyulai mögött maradt, hiszen Gyulai nem riadt vissza az esztétika, a társadalom, a politika, sőt a napi politika egymással való szembesítésétől sem.

A vád a kritikust érte. A kritikust, akiben egyedülálló módon egyesült az esztéta, a publicista, szépíró és a gyanútlan olvasó, a színházlátogató, és aki az esztéta fölényével, a publicista könyörtelenségével, a gyanútlan színházlátogató jóindulatával mindenekelelt a műfaj törvényeinek tiszteletben tartását kérte számon, de az értékek felmutatása közben, a tárgynak megfelelő arányban, mintegy a későbbi vádat cáfolva papírra kerülnek ilyen sorok is: „a nagy asszony a paraszt állapota felett fényes dicsérőbeszédet tart, melyet megtapsoltak, s talán éppen azok, kik a parasztélet poézise vagy sanyarúsága iránt legkevesebb érzéssel viseltetnek.”. Sokszor azonban ugyancsak a tárgynak megfelelően indokoltan maradnak el még az ilyen félmondatok is. Nagyon gyakori ugyanis a publicista modorában hozott ítélet: „Sardou műzsája egy rőföskereskedő és egy játékos boltjából szerzi be készletét. Alakjai az utóbbi helyről kerülnek. Van köztük néhány divat szerint öltöztetett bábu, melyekkel Sardou ugyanazt teszi, mint a mézeskalácsos az »égő szívekkel«. Az utóbbi ékes szerelmi rímeket ragaszt rájuk: Sadou pedig a bourgeois-bölcsesség frázisaiból négy-öt felvonásra terjedő szalagot teker bábúja köré. A főmulatságot azonban a komikus babák szerzik. Némelyikük kaucsukból van; el lehet húzni jó hosszúra. A legtöbb azonban fából készült; durva festésű, de azért mégis szörnyen érthető. Drótra járnak, de azért tagjaik külön mozognak, néha olyan mulattatóan csattannak egymáshoz, hogy lehetetlen nem mosolyogni”. Ilyen kezdet után joggal vetődik fel a kérdés, van-e értelme különböző esztétikai, társadalmi, politikai szempontok szembesítésének, sőt az elmélyültebb analízisnek is. Péterfy azonban, ha a szembesítést a sorok közé vagy egy-egy szóra is korlátozza csupán, nem diszkvalifikál öncélúan és felelőtlenül, aprólékos megokolással mutatja ki a hibákat, stílusélénkítő satirikus hangvétele megdönthetetlen támasztékot nyer, jó előre biztosítva magát a felületesség vádjától, még akkor is, ha mindössze rendelésre írt, gyorsan készült újsággúnyokról van szó, amelyet a recenzens a „honi zszurnalisztika rút megszokása” következtében gályarab módjára, közvetlen az előadás utáni rövid óra alatt kénytelen megszóvegezni, amikor is még nagyon gyakran „nem szűrődik meg az ítélet”, az impressziók még túlságosan frissek ahhoz, hogy kellőképpen áttekinthetők legyenek.

Többször kikelt a hevenyészett, gyors bírálatok írására kényszerítő, szenzáció hajhászó szerkesztőségi módszerek ellen, mégis szívesen és lelkiismeretesen adózott a szenzációnak is. Szenvedélyes kritikus volt, aki magánügyének érezte az irodalmat, melyet már kezdő kritikusként is eléggé sokoldalúan művelt ahhoz, hogy könnyedén megbirkózzék a határidőre szabott recenzíóírással.

Goethe, Schiller, Kunó, Fischer, Hegel, Kant, Taine, Sainte-Beuve, Renan, Ranke művei képezik tanulmányainak forrását, Baksay Sándor, Bársony István, Greguss Ágost, Sardou művei adják első kritikáinak

tárgyát. Már a két névsor összevetése is magyarázni látszik Péterfy sajtáságos kritikusi fölényét. Kezdetől fogva gátlás nélkül használja fel tanulmányainak tapasztalatait, hiszen mindvégig vallotta, hogy tudományos kérdésekben az eredetiség a legkétségesebb érdemek közé tartozik, mert legtöbbször arról tanúskodik, hogy valaki nem tudja azt, amit előtte a tárgyról mások mondtak. Nagyrészt éppen az öncélú eredetieskedés tudatos kerülésével vált eredetivé, ugyanakkor fölényét nem is annyira kitűnő tanítómestereinek, mint kiváló szenzibilitásának köszönheti. E paradoxont igazolja már első írásainak magabiztossága is. Kezdő kritikuskokra jellemző töprengések nélkül, keresetlenül, könnyedén vonultatja fel érveit, a legegyszerűbb, a szakterminológiától messzire eső kifejezéseket rehabilitálja, és a szellemes publicista stílusában e rehabilitált kifejezések nem tűnnek idegenszerűnek az igényes szövegben. Főlénye nem lekicsinylő gúny a tehetségtelen írók, a gyöngé művek iránt; amint későbbi munkái mutatják, főlénye a legnagyobbakkal szemben is megmaradt, irodalomszemléletét mindenkor egy fiktív, de szükséges kulturális magaslat, a „kívül- és fölül állás” jellemezte. Ez azonban korántsem akadályozta beható elemzésében, amely legtöbbször annyira alapos volt, hogy a műben kifejeződő „lelki tartalom” feldolgozása közben szinte azonosult az íróval.

Az írók és a kritikusok örök polémiájában az írók oldalára állt. Aiszkhülosz-tanulmányában írta: „Csak mi magunk vagyunk oly okosak, hogy jobban tudjuk, mit akart a költő, mint ő maga, és a rejtett eszméket hamarabb meglátjuk, mint a nyilvánvaló költészetet. Így emelünk sablonszerű »mély« eszmékből piederstált Prométheusznak és azt hisszük, — megtiszteljük vele magunkat és Aiszkhüloszt.” Ő maga gondosan óvakodott a kétes értékű feltevésektől, és még a teljesen értéktelen alkotásokról sem mondott elhamarkodott ítéletet.

Pedig a megrendelési műsoron kezdetben többnyire ilyen művek szerepeltek. Bármennyire is igyekezett válogatni, a sivár körülmények között csak nagy ritkán került felszínre egy-egy értékesebb mozzanat. A legtöbb recenzált könyv és színdarab már régen a jelentéktelen irodalomtörténeti dokumentumok lomtárába került, a recenziók azonban túléltek őket, habár a kritikák sokkal mostohább körülmények között jöttek létre, mint az elbírált művek. Gyostros kellett írnia; véleményt mondani és beszámolókat adni egyszerre.

Péterfy nem riadt vissza a legkezdetlegesebb módszerek alkalmazásától sem. Színi bírálati beszámolók, „tudósítások”. A szűkre szabott kritika kereteiben tekintélyes helyet foglal el a tartalom ismertetése, csakhogy ezt az ismertetést a szerző szemszögéből végzi, az író helyébe lép, és fölényes biztossággal korrigálja a cselekményt. Az olvasóközönség igényét kielégítette, megírta a tudósítást, melyben elmeséli a történetet, és közben egy-egy frappáns, szellemes mondattal kimutatja a hiányosságokat, a műfaj szabályainak megfelelően „átírja a darabot. Kétféle alkotás körvonalai bontakoznak ki e rövid lélegzetű kritikákból az egyik: amilyen a valóságban, másik: amilyennek lennie kellene. Péterfy tolmácsolásában mindkettő élvezetes: az egyiket a szellemes-szatirikus hangsúlyos revidiális teszi azzá, a másikat a tudományos pontosság könnyed határozottsága. Mert a kritikus szépírói erényeit is felvonultatja. Amit nem tudott megvalósítani kezdetleges

hangszerelésű verseiben, az már kezdettől fogva sikerült kritikáiban. A költészetéből elmaradt szépirodalmi értékek irodalomtörténeti munkáinak értékeit növelik.

A műfaj jegyeinek különleges vegyüléke tisztán áttekinthető, minden kétértelműséget kizáró mértékrendszernek nyújt kifogástalanul szabályos formát, ugyanakkor teljes egészében, még ha feltételeken is, hatalmas támadható felületet képez. A támadhatóság veszélye elsősorban az előadásmódban rejlik, amely az impresszionista kritikai módszerek szigorú kizárásával is a friss és gyorsan halványodó impressziók felsorakoztatásának látszatát kelti, a tüzetesebb vizsgálat azonban a legkétségesebb esetekben is felfedi a rugalmasan, de biztos kézzel és következetes szigorúsággal alkalmazott esztétikai normákhoz vezető fonalat.

E fölényesen csalhatatlan szókimondó módszer legtöbbször csak a nagyon biztos érzékű és mindenképpen a jelentős szépírói tehetséggel rendelkező kritikusok engedhetik meg maguknak. A magyar irodalomban Péterfy nyitotta meg a sort, és később nagyon kevesen követték.

A kevesek között azonban mindenesetre ott szerepel Ady neve is.

III.

... az esszéíráshoz

A csapongó, minden disszonáns hangra idegesen reagáló kritikus még „gyorsan forralt” recenzióinak is szigorú formát szabott. Tanulmányai, kritikai esszéi a tankönyvszerű rendszerezés klasszikus kereteiben íródtak. Végre alapos munkát végezhetett. Különösen amikor a három maga választotta író műveit vetette vizsgálat alá: a szfinxszerűen eredeti, bonyolult, önmagával vég nélkül vívódó Kemény Zsigmondot, a felületes, zseniális, érzélgős Eötvös Józsefet és Jókait.

Jókai aktuális napi probléma volt Péterfy számára. Jelenség, amely önmagában nem, de hatásában az adott helyzetben rendkívül káros volt az irodalmi közízlésre. A kritikus a hatás megfékezése céljából a türelmetlenül harcias publicista stílusában, közvetlen a jelenséggel számolt le. Hálátlan munka volt, de nem túlságosan nehéz.

Bevezetőül rövid elemzést ad az angol és a francia regényírók „ember-felfogásáról”. Két merőben ellentétes szemléletmód bontakozik ki: a lélekbe látó igazságos ítélőbíró szempontjai az egyik, az ösztönök pszichológiáját, a szenvedélyek színjátékát az anatómus szenvtelenségével boncoló ábrázolásmód a másik oldalon. A maga nemében mindkettő szinte tökéletes módszer: az embert a maga valóságában mutatja be.

A kettő mellé most egyszerre odakerül Jókai hőse. Az ellentét óriási arányokat ölt: Péterfy, a kritikus félreáll, és Péterfynek, a publicistának vádbeszédszerű elemzése kezdődik, a megrendelésre írt újsággúnyos modorában. Milyenek is Jókai alakjai? Mondjuk az *Elátkozott család* Kadarkuthy Viktorja: „Gyönyörű, magas, karcsú ifjú; termete sudár és hajlékony, szabad mozdulatai, könnyűded fejhordozása, első tekintetre elárulják benne a nagy urat; arca nőiesen finom, a büszkeség sajtyszerű férfi vonásaival stb. S mi mindent tud ez az

ifjú! Nem említem, hogy játszik orgonán, mint Bach; énekel, mint a nagy opera első tenorja, elbővülő, mint Lavelace; Sasku Finom társalgóját ő írhatta volna meg; most csak fizikuma kitűnőségére ügyelek. Tíz palack bor neki annyi, mint másnak egy porhár víz, délceg táncos és ügyesebb, mint az oroszok cárijának udvari szemfényvesztője. Egy ilyen bűvészt csakugyan megszégyení; különb csepürágó, különb sanzírózó, mint az, kinek ilyenféle a kenyere. De itt még a megtestesült Hány János meg nem áll. Egy erőművész is odavetődik a társaságába; markos juhászlegényeket csak úgy szór a levegőbe, mint polyvát; Viktor azonban az atlétával is elbánik. Soroljam elő többi tulajdonságait? Viktor azonkívül mnemotechnikus; egy alexandrinusokban írt hőskölteményt egyhallásra öreg hiba nélkül el tud mondani. Végül pedig olyan szörnyet tud ugrani, hogy világcsalóból istenfélő levita lesz." És a többiek, akikben magától értetődően egyesül Siegfried ereje, Hatvani professzor ördöngössége, a garabonciás ügyessége. Azután a szép, sugárzó, erényes honleányok... Dickens, Thackeray, Balzac, Zola markáns alakjai után Kadarkuthy Viktorok, Dumas-hősök magyar környezetben, annak ellenére, hogy Jókai szatírát írt per Dumas alkotási módszereiről.

A sokszor gyermekesen naiv Jókai tehetetlenül áll a kegyetlen tollú publicista-kritikussal szemben. A fogyatékosok megfosztva minden pozitív kísérő motívumtól, elárvultan, felnagyítva vádolják önmagukat. A kritikus tiszteli a szándékot, a publicista azonban csak az eredményt kéri számon. Hiába Jókai törekvése a Sterneknél, Dickenseknél, Thackeray-kérealizmusa felé, ha az útvonal hol Sue-vel, hol Verné-vel, hol Dumas-vel találkozik. Jókai hősei a realizmusnak csak a zsargonját beszélnek, Jókai realizmusa Kukorica Jancsi realizmusa tragikus alaptónussal, mert az író meg van győződve valóságosságáról, sőt ami már bűn is, az olvasót is igyekszik meggyőzni erről.

Igaza volt-e Péterfynek? A maga módján kétségkívül. Tudatosan pellengérezte a hibákat — néha már a szarkazmus eszközeivel is; tudatosan számol le egy jelenséggel a tömegizlés javítása érdekében, és éppen ezért tudatosan nem említi Jókai erényeit. „... hol marad, kerdezhetik, a kitűnő elbeszélő, a népies nyelv mestere, a jeles festő, kinek néhány rajza a legkiválóbb írókéval versenyezhet? S nem érdemel-e külön fejezetet Jókai humora? Egész külön dolgozatot. Hanem most az egyszer úgy voltam Jókai-ival, mint botanikus valami növényvel; megfosztja a szép virágkelyhet minden ékességétől, hogy jobban megláthassa egy-egy rejtett szálát. Barbár munka volt, de nem érdektelen, legalább rám nézve nem. S épp ezért bocsássa meg az olvasó, ha szinte feledők, hogy egyik élő költőnkkel van dolgunk; néhány pillanatra Jókai Mór nem volt előttem egyéb, mint az a hetven-nyolcvan kötet regény, amelyet tőle olvastam”.

Az utolsó mondat szinte kínálkozik a parafrázálásra. A hetven-nyolcvan átolvasott kötet csak objektív alap volt az elszánt támadásra, amely mindenképpen és elsősorban éppen az „élő költő” ellen irányult, aki nem az évtizedekkel előtti — egy megszabott eszmei-politikai irányvonal szolgálatában álló — munkásságával, hanem jelen alkotásaival vált egy kulturális elferdülés kulcstényezőjévé és egy, az olvasóközönség izlés- és igényformálására ható folyamat első láncszemévé,

amelyhez lelkesen kapcsolódtak a gomba módra szaporodó epigonok; még inkább súlyosbítva az áldatlan állapotot. (Ez volt a bűne a nem epigon Mikszáthnak is, akit Péterfy rá igazán nem jellemző elhamarkodottsággal, meglehetősen egyoldalúan és nem eléggé differenciáltan, látszólagos és valóságos felületessége miatt egyaránt elítélt).

Ha a művelet nem is mondható barbárnak, mindenesetre kegyetlen volt; hangnemében és módszereiben mindenképpen az. De valóban nem volt érdektelen, sőt határozottan hasznos volt; nemcsak a türelmét vesztett kritikusra nézve.

Hasznosság tekintetében Eötvös-esszéje sem marad Jókairól szóló írása mögött, habár Péterfy itt látszólag sokkal szerényebb célkitűzésekkel indult. „Eötvösről két becses tanulmányunk van; a Csengeryé és Gyulai emlékbeszéde. Dolgozatomat ezekkel szemben csak az mentheti, hogy más a kiinduló pontja. Nem az életrajzot veszi alapul, mint az első, s nem állítja annyira az egyént előtérbe, mint a második. Inkább a részletekben marad, s ezeket elemzi, majd az esztétika, majd a pszichológia segítségével. Csak későn bukkannak elő a részletek mögül az egyén vonásai. Találók akkor lesznek, ha beillenek azon két körrajzába, melyet Eötvösről kiváló szellemek biztos kézzel már megrajzoltak.” Felesleges szerénység és a szándék tárgyilagos meghatározása. Eötvös műveinek beható esztétikai és pszichológiai elemzése során, az egységbe forrt részletek mögül fölbukkanó „egyéni vonások” valóban találóak, sokkal inkább találóak, semhogy beleférjenek az előbbi két körrajzába.

Az alap, ahonnan az egyéni vonások megvilágítást nyernek, kidolgozásában hasonlít a Jókai-esszé vezérfonalához: egyoldalúan negatív ítélet, amelynek egyoldalúsága ellenére sem lehet elvitatni objektív pontosságát.

Csakhogy Eötvös műveiben, tehát egyéni vonásaiban is sokkal bonyolultabb Jókainál, és nem lehet csupán alakjai realizmusának megcáfolásával megszabni irodalomtörténeti helyét és jelentőségét. Az alakok jellemzése ezúttal is állandóan visszatérő motívum marad ugyan, de a teljes kép érdekében sokrétűbb, tételesebb elemzésre van szükség. Az általános esztétikai tételeket gondosan és következetesen a konkrét jelenségekhez kapcsolódó sorok árnyékába rejtő Péterfy ezúttal meglepően nagyszámú általános érvényű konklúziót von le, sőt némegyszer kritikus alkata jellegzetes vonásának, az impresszionabilitás látszólagos íratlan törvényeinek ellentétéként a konklúziók szolgálnak kiinduló pontul; ami kritikai módszereiben valójában nem jelent ugyan semmiféle lényeges változást, de mindenesetre körültekintőbb, a kritikus számára bonyolultabb műveletről tanúskodik.

A klasszikus tankönyvszerű rendszerezéstől vissza nem riadó Péterfy mégis könnyedén megoldja feladatát; a tételek általános és konkrét vonatkozásukban egyaránt szilárdan állnak. Mindenekelőtt a fogyatékosokat kell felmutatni. A legkönnyebb és a legcsalhatatlanabb kritikai módszer; a hibák józanná teszik a kritikust, és így eredetük és gyökereik biztos kézzel fölfedhetők, ugyanakkor sötétségükkel élesen árnyalják az ellenkező pólust, az alkotás erényeit.

Eötvös műveiben, különösen a fiatal Eötvös írásaiban nem nehéz fogyatékosokat találni, olyan fogyatékosokat, melyeket a regényíró

„kiírt” magából, de amelyek így papírra rögzítve, magukon viselik a szerző egyéni vonásait; Péterfy ezeket a Csengery-Gyulai körrajzba szánva, következetesen ki is mutatja. Az alkotásnak az íróra vonatkozó mozzanatai különösen *A karthausiban* szembeötlőek:

„Gusztáv tulajdonkép nem is a társadalom bajain, az élet viszontagságain törik meg, hanem egyénisége egy belső hiányosságán. Bármennyiszer méri is ki a lélek körét, bárhogyan kutatja is az emberi kedély zege-zugát, nem veszi észre, hogy csonka lelke van. Organizmusából hiányzik a leglényegesebb alkotó rész, a legcsodálatosabb, a megváltó erő. Gusztáv örökké csak szenvedni tud és sohasem tud akarni. — S ha valóban az akarat a jellem alapja, az ember gyökere, Gusztáv növény gyökér nélkül, ideg hús nélkül. — Lehetetlen érzelő. Innen érthető, hogy csak vágyai vannak, s nincsenek törekvései; élete nem fejlődik, de hamvad. Gusztáv beteg volt, mielőtt még a társadalom betegé tette volna.

E körülmény jellemző a műre és írójára is. *A karthausiban* főleg a költői ember szentimentális hajlamai nyilvánulnak... Krónikás szívbjában szenved a könyv; az író pedig épp általa menekszik a bajától”.

Az egyik lényegesebb egyéni vonás, amely máris kinőtt a korábbi körrajzból, adva van tehát; egy öreg társadalomban élő fiatalember, akiben az író még fiatalabb, a filozófus pedig a legfiatalabb — és éppen ezért a mű központi problémája az érzelem lesz, az érzelem, amely egyaránt rossz rajzoló, rossz elbeszélő, és „sohasem művészi”. Eötvös „Wertherje” megírásával kigyógyult annak bánatos érzélgőségéből, de az érzelem problémája, ha csökkent intenzitással is, mindvégig ott tornyosul a regényíró előtt.

Péterfynek e központi tétele olyan kulcsot adott a kezébe, mellyel már *A falu jegyzőjének* íróját is megszokott fölényével vizsgálhatta. A fiktív magaslatához szükséges látcsövet prizmával helyettesítette, amely egy pontba gyűjtötte a szerteágazó sugarakat, ugyanakkor pedig betekintést nyújtott a sugarak eredetébe. Az így kapott kép néhol hiányos maradt, de az oszlopol rögzített szilárd pontok: az érzelem, a fantázia, a szenvedély, a satíra, az eötvösi alkotás karakterisztikus jegyeinek és eszközeinek tárgyilagos és szinte matematikailag pontos megrajzolása utat mutatott az új körrajz hiányzó részleteinek felkutatásához is.

A tárgyilagos, fölényes kritikus Kemény Zsigmondról írt tanulmányában tűnnek fel először az elfogultság jelei. Jókainál kegyetlenül igazságos, Eötvösről a tételes tudományos esztétika szigorú eszközeivel szólott, Kemény eredetisége és beláthatatlan titokzatossága lelkesedést vált ki belőle. Állásait azért nem adja fel; a sokoldalú, kifinomult érzékű kritikus fölénye változatlanul megmarad. A titkok fölcsigázzák érdeklődését, szenvedélyesen kutatja őket; Kemény, az ember érdeklő, akiben rokonvonásokat fedez fel és vél felfedezni, és aki műveiben is csak szűkszavúan szól önmagáról. Mégis költő volt, aki mint politikus egyes korábbi értékelőinek megállapításával szemben, nemcsak a mostoha politikai viszonyok hatására, hanem szabad idejében írta regényeit; „és egyáltalán alig hihető, hogy a politikus fölülkerekedte Kemény írói tehetségét »erőteljesebb kifejezésre hozta volna«. Egy-

szerűen azért nem, mert a költészet nem volt Keménynél jobb hiányában időtöltés, a politika szurrogátuma, hanem igazán lelki szükség. Éspedig eredeti módon. Csonka élete a költészetben lett egész; ez nála az elfojtott belső, félig kényszerű kitörése, az illúzióktól búcsúzó emberek újjászületése. A költészet adta meg az alkalmat, hogy Kemény a parázsról, mely benne az élet viszonyai közt szunnyadott, lefújja a hamut. Mikor Kemény írt, csak akkor érezte magát egésznek, akkor élt és élvezett igazán. Más költőnél a költészet gyakran csak kiemeli azt, amit már az élet nyújtott; Keménynél pedig pótolja azt, mit neki az élet nem nyújthatott. Ez épp oly igaz, mint eredeti különbség, s részben megmagyarázza Kemény regényeinek szenvedélyes vonását. Amit ő magába fojtott, azt alakjai elmondják; ezek ékesszólók, erős érzékiségűek, a szív hangját értők, lelkének lelke; ezek hallgatják a gyöngéd, suttogó szót, melyet Kemény magába zárt; ezekben a szenvedély cseng, kér, követel, mi az emberben fékezve volt; hőseiben őlt, kifejezést nyer olyan is, mi Keményben néma, formátlan marad.”

De Kemény még így is homályos marad; írásai többnyire csak hatalmas árnyékát észleltetik; homályos test, amely abszorbeálja a fényt, és csak ritkán és szűkmarkúan sugározza.

Péterfy látja a talány megoldásához vezető legjárhatóbb utat: tudja, hogy az esztéta mellett a biográfusra hárul a feladat nagy része, sőt éppen az életrajzi feltérképezés a célra vezetőbb. Pontról pontra végig kellene kísérni a nehézkes Kemény életútját, alaposabban megvizsgálni a környezetet: mondjuk Erdélynek, a költői kis országnak, az emberre és az íróra tett hatását, de Péterfy mindezt csak feltételes módban említi, szépírói stílusesszéknek, és ellentétként állítja a másik, a nehezebb, valójában azonban mégis az igazi felfedező úttal szemben, amely a művek bonyolult útvesztőin keresztül vezet az emberhez.

A reménytelennek tetsző vállalkozás eredménnyel jár, még akkor is, ha a végcél Kemény lidércszerű fantáziájához hasonlóan vibráló, kissé elmosódó képekben bontakozott is ki. Lényegében nem is az állítólagos végcél, az ember arculatának megrajzolása volt a fontos; a vállalkozás eredményeit a zegzugos út mérföldkövei, Kemény regényírói értékeinek pontos felvonultatása és megindoklása jelzik.

A népszerűtlen kritikus az olvasóközönség előtt mérlegre teszi a közönségsiker árja ellen úszó író műveit, miközben a mérleg másik serpenyőjében látatlanul is ott lebegnek a súlyuktól megfosztott Jókai-művek: a szakember gúnyosan keserű fintora ez a közönség felé, ízlésfejlesztő szándékkal.

Elfogult volt Keménnyel szemben, ha elfogultságnak lehet nevezni, hogy tárgyilagosságát tudatosan, szinte kizárólag a pozitívumok felkutatására fordította. Ismételjük tudatosan; mint ahogy tudatosan végezte ugyanazt a műveletet ellenkező előjellel Jókai és bizonyos mértékig Eötvös művei elemzésekor; egyoldalú, de valószínű képet alkotva. Az értékek nehezékmentes hangsúlyozása az értékek létezésének tényét bizonyítja, de Kemény irodalomtörténeti jelentőségét ezzel egy pillanatra sem hamisította meg. Péterfy megfelelő időben és helyen egy-egy mondattal vagy félmondattal mindig határt szabott az esetleg téves fogalmakat támasztó dicséretnek. Főlányével szükségszerűen együttjár az objektív mérce.

IV.

Kiegészítő magyarázat

A tekintélyét megalapozó három kitűnő esszé irányvonalat szabott Péterfy további munkásságának. Írói bravúrjainak és sokoldalúságának utána is számtalan jelét adta, módszerei azonban lényegében nem változtak.

A három maga választotta téma után ismét a megrendelések következtek. Csakhogy most már helyzeténél fogva mégis nagyobb választékkal rendelkezik; így kerülnek sorra jó néhányan a tanítómesterek közül is, akiknek esztétikai és filozófiai erényeivel gazdagította kritikusi tárházát, de akiknek hibáit gyorsan felfedezte, és mintegy megszabadulva a túlzott idegen hatásból, „kiírta magából”.

Egyúttal éppen ezeknek a műveknek az elemzésekor, a hiányosságok kimutatásával vall közvetve saját nézőpontjairól és módszereiről: kritikusi gyakorlata így nyer ön maga által elméleti meghatározást.

Így lesz bármely tárgyról kifejtett elmélete, mondjuk a Beöthy catalogue raisanéjával szemben összefüggő tan, amely nemcsak az értékek leltározására szolgál, hanem gyakorlatának fejlesztésére is; és amint az különösen esszéiből és tanulmányaiból kitűnik, a művek elemzését nem az értékek és a hiányosságok szórványos felmutatásával végzi, hanem a költői alkotás eljárásával és módjával, egyetemben, összetett folyamatként ábrázolja.

Bármennyire is otthonosan mozog az általános formulák között, konkrét alapok nélkül sohasem rugaszkodik az egyetemes kategóriák világába; szinte a pedagógus gondosságával — elsősorban önmagát biztosítva a homályosság és a kétértelműség legkisebb vádjá ellen is — lépésről lépésre, mondatról mondatra halad a sorok között, hogy végül az apróbb mozzanatokat rendszerezve és egyesítve, végeredményként részleteiben is megindokolva kapja esztétikai tételeit. És itt van az a pont, ahol Péterfy úgy érzi, fölébe kerekedik Sainte-Beuve-nek is, akinek csak módszere volt, de rendszere nem, és akinek fogékonyságát gyakran elhomályosította túlzott szkepticizmusa, amely érezhetően rányomta bélyegét szellemességére és kritikai sokoldalúságára.

Péterfy már alkatánál fogva sem volt ennyire a végletek embere. A finom érzékű pszichológust és moralistát jobban érdekelte ítéleteinek igazsága és törvényszerűsége, mint szépsége és frappánsága, tehát nyilvánvaló szépírói törekvésében is objektíve korlátozott, annál is inkább, mivel a kor, amelyben élt, „sok illúzióval szegényebb a réginél; de viszont egy sem nézett bátrabban az igazság szemébe. Iparkodik tárgyilagos lenni, elfojtani vágyait, hogy a valósághoz közel juthasson. Az igazság eddig jobbára a fölséges nimbusszal volt körülvéve; volt vallási méltósága, esztétikai fénye. A mai kor érzi először mélyen, hogy az igazság rideg, fájdalmas, az emberi büszkeséget és autonómiát mélyen sebző, különösen a légvárakra romboló lehet. Innen az esztétikai vagy szemlélődő ember pesszimizmusa. De mindemellett küzd az emberi szellem, és bízva bízik, nem többé természetfölötti erőknél s kegyelemben, hanem a saját munkájában. Nem keresi többé a Jákob létráját, melyen álmodozva az égig juthatott, hanem valóban alulról-

felfelé épít. Nem hiszi többé, hogy valami elválasztó sorompó van köztük a többi természet között, és tudja, hogy éppen csak annyi igazságot lát, amennyit szellemével felkutathat és csak annyi szabadsága van, amennyit magának az élet harcában — ha van rá ereje — megszerezhet.”

A kor szisztémákat és szisztematikus alapos munkát követel a szellem emberétől. Péterfy eleget tett a követelménynek. Felkészültsége, szenzibilitása, fölénye, kritikai módszerei aránylag szilárd alapot biztosítottak neki igazságkeresésében és az „élet harcában”. Csak hogy fölénye és biztos ítélőképessége cserbenhagyta, amikor saját eredményeit kellett elbírálnia. Utólagos elégedetlensége mind a sokat támadott Jókai-esszéivel, mind az agyondicsért görög tárgyú tanulmányaival szemben aggasztóan természetellenes méreteket öltött, és állandóan csökkentette kezdeményező kedvét. Meg azután a kor nemcsak a racionális igazságkeresés, hanem nagyrészt még mindig a von Groeller vasas hadbíró kapitányok kora volt. És itt Péterfy Jenő kifinomult esztétikai érzékével és sokoldalú műveltségével nem tudott, nem tudhatott teljes potenciális nagyságában kibontakozni.